

DISKUZE

Jak mluvit o marxismu v humanitních vědách?

K TEXTU ROMANA KANDY „STRUKTURALISTÉ DĚLAJÍ MARXISMUS“
A K REAKCI PAVLA JANOUŠKA „DISKURZIVNÍ BUBLINA
JAKO NÁSTROJ MARKETINGOVÉ PROPAGACE MARXISMU“

Kristina Andělová

[ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR]

Roman Kanda předložil studii o dvou významných představitelích českého strukturalismu, kteří se stali také výraznými reprezentanty „přechodu“ k marxistické metodě zkoumání literatury (KANDA 2019). Zaměřil se na to, jak Jan Mukařovský a Felix Vodička odmítli některé vlastní strukturalistické teze, především v oblasti otázky vztahu individua a společnosti. Kandův přístup se vymezuje především vůči dvěma dominantním „diskurzivním strategiím“, skrze které dosavadní vědecká literatura interpretuje dílo zmíněných literárních vědců: první přístup označuje jako „matrici totalitarismu“, kde „zavržení strukturalismu je podáno jako podlehnutí ideologickému tlaku i za cenu ztráty vědecké, nebo dokonce morální integrity“. Přístup druhý popisuje jako „hledání strukturalistického jádra“, v jehož důsledku dochází k „faktické bagatelizaci marxisticko-leninské konverze, která je chápána spíše coby projev taktizování“ a hledá se „pravá“ či skrytá strukturalistická podstata i pozdějších teoretických prací obou badatelů.

Kanda odmítá tyto výklady jako neúplné a apeluje na důslednější historizaci čtení přechodu Mukařovského a Vodičky k marxismu-leninismu; jejich přechod k dominantní (a jedině) verzi výkladu odmítá interpretovat pouze jako násilnou „ideologizaci vědy“ a zdůrazňuje nutnost oddělení marxismu jako vědecké metodologie od politické ideologie. Zde je ovšem třeba namítnout, že spojení vědeckého a politického přístupu samotný marxismus-leninismus považoval za svoji přednost — snažit se tyto dvě složky „oddělovat“ proto nepovažují za vždy intelektuálně produktivní. Cílem Kandova textu je obhájit trojici vzájemně provázaných tezí: „1) konverze strukturalistů k marxismu měla vnitřní, tj. teoretické předpoklady a nebyla jen důsledkem změněných vnějších okolností (jakkoli pochopitelně ani ty nelze odmyslet); 2) marxismus rozvíjený včerejšími strukturalisty měl svou teoretickou relevanci a určil for-

mulaci literárněhistorické metodologie i povahu její aplikace; 3) marxistické pojetí literárních dějin, zejména Vodičkovy, je originálním přístupem k literárněhistorické problematice a reprezentuje samostatnou vědeckou hodnotu“ (IBID.: 713).

Kandova koncentrace na „vnitřní“ problém strukturalismu bez zevrubnějšího uvedení do kontextu jak dobového, tak i biografického může působit jako bagatelizace či marginalizace represe, když přechod Mukařovského a Vodičky k marxismu-leninismu chápe především v kontextu interních strukturalistických diskuzí. Tyto diskuze hrály jistě nepopíratelně významnou roli, ta však sama o sobě nestačí pro vysvětlení ideového „obratu“ obou strukturalistů. Například zcela chybí zmínka o tom, že Jan Mukařovský byl po únoru 1948 jmenován rektorem Univerzity Karlovy a od založení Ústavu pro českou literaturu ČSAV v roce 1952 až do roku 1962 byl jeho ředitelem. Felix Vodička pak v letech 1949–1950 zastával post děkana Pedagogické fakulty UK a již roku 1952 se stal členem korespondentem ČSAV a Mukařovského zástupcem v ÚČL. To jistě nutně nesnižuje jejich význam v dějinách českého strukturalistického myšlení, ale představuje to širší kontext jejich příklonu k postulátům marxismu-leninismu. Problém je třeba chápat v souvislostech jak politických změn, tak i intelektuálního vývoje jiných představitelů poválečného strukturalismu jak na Západě, tak na Východě. Jeden z nejobtížnějších úkolů intelektuálních dějin je odpovědět na otázku, jaká je souvislost mezi myšlením a praxí — proto se intelektuální dějiny vymezují vůči tradičním dějinám idejí, které zkoumají často pouze texty a „odtržené ideje“, nezávisle na dějinných okolnostech. V tomto ohledu Kandův text zůstává stát v půli cesty, neboť dobře analyzuje konkrétní materiál, ale některé podstatné aspekty vysvětlení „přechodu“, jako například pragmatická a politická motivace, zde zcela chybí. Přechod Mukařovského a Vodičky tak v Kandově podání působí jako logická a svobodná volba dvou nezávislých vědců působících v pluralitním akademickém prostředí.

Na Kandovu studii reagoval Pavel Janoušek: ostře ji kritizuje, ba zcela odmítá, ale také zesměšňuje Kandův přístup. Janoušek připomíná důležitou, výše zmíněnou skutečnost — podotýká, že „pohyb strukturalistů od východního pojetí literárního procesu jako svébytného systému-automatismu, který generuje jednotlivá díla, přičemž osobnost spisovatele zůstává stranou, k pozdějšímu uvědomění si významu tvůrce, je nepopíratelný“ (JANOUŠEK 2020: 841). V tomto ohledu se s Kandou shodne v tom, že strukturalisté se již dlouho před nástupem komunismu v roce 1948 zabývali otázkou tvůrčí individuality a autorské intervence či podílu autorů na vnitřních proměnách literární tvorby. Zároveň však vznáší zásadní námitku: v Kandově textu není tematizováno, proč by tvůrčí pohyb nemohl přerůst v něco jiného a strukturalismu bližšího než v přijetí marxistické teze o třídním boji a literatuře jako

aktivním podílníku na zápasu o beztřídní společnost. Navíc sledujeme-li vývoj strukturalismu na Západě, přesněji v prostoru svobodného akademického bádání, vidíme, že (nejen) literární strukturalisté řešili obdobné „vnitřní“ problémy a opuštění strukturalismu či jeho přerod do poststrukturalismu se projevil mnoha různými způsoby. Mnozí poststrukturalisté zajisté kombinovali své přístupy s (neo)marxistickými metodami, ovšem ty samy už obsahovaly i přístupy nemarkxistické, jako například psychoanalýzu, fenomenologii, sémiologii aj. V tomto ohledu příklon Mukařovského a Vodičky k sovětské verzi marxismu, respektive marxismu-leninismu (jakkoli odlišného od jeho vulgární podoby) nelze chápat bez poválečného politického kontextu střední Evropy, ani bez kontextu osobních biografí Vodičky a Mukařovského, neboť ne všichni čeští strukturalisté tento posun akceptovali.

Potud vnímám Janouškovu kritiku jako opodstatněnou — představuje důležitý moment v diskuzi, která probíhá na poli soudobých dějin již dlouhou dobu: Jak mluvit o českém či východoevropském marxismu, jak diferenciovat mezi různými marxistickými přístupy, jak pracovat s pojmy jako *stalinismus*, *marxismus-leninismus*, *marxismus* (*ortodoxní*, *vulgární*, *dogmatický*, ale i *otevřený*, *dialogický* apod.)? Ve vědeckém výkladu je třeba jednoznačně odmítnout užívání pojmu marxismus vágně až diletantsky pro „všechno oficiální myšlení“ před rokem 1989 a nelze jej zaměňovat s pojmy *komunismus* či *socialismus*. Jakkoli toto úsilí může někdy znamenat sisyfovskou práci, měli bychom hledat jemné diferenciacie a bránit se zjednodušujícím nálepkám. V tomto ohledu je proto zklamáním, že podnětná kritika Pavla Janouška skončila u žánrově hrubé polemiky, která působí více jako hanopis na osobu Romana Kandy než pokus o věcný dialog na poli soudobé literární vědy. Podle mého názoru jsou některé velmi podnětné postřehy Pavla Janouška zcela zastřeny z čtenářského hlediska nepochopitelnou verbální agresí.

Janouškova polemika je rámována tvrzením, že Roman Kanda je „marxista“ (zde se právě dostáváme k ledabylému používání tohoto pojmu). Toto podle mě mylné a ideologické tvrzení pak Janoušek spojuje s tím, že Kanda nedostatečně zohledňuje politický kontext přechodu Vodičky a Mukařovského k marxismu-leninismu, a tvrdí, že Kanda „obhajuje“ či „propaguje“ marxismus. Není zcela jasné, co to má znamenat. Tento soud navíc podporuje vyjádřeními typu „přiznávám každému právo hájit marxistickou víru“, tvrzením, že Kandovi „nejde o Mukařovského a Vodičku, tato jména mu slouží jen jako příležitost marxismus »prodat« české (nejen literární) vědě“, Kanda prý prezentuje „značku“ marxismu a obhajuje marxismus-leninismus, respektive stalinismus. Nadto je hlavním argumentem Janouškovy kritiky, že Roman Kanda chce údajně „prokázat přínosnost nástupu marxismu jako závazné normy tak, jak k němu v daném období došlo“; opakuje, že Kanda se snaží marxismus zbavit „hanlivé reputace“ a dělá to se „zjevným uspokojením“. Tyto formulace mají pravděpodobně diskreditovat Kandovu vědeckou věrohodnost.

Na rozdíl od věcné kritiky týkající se vývoje poválečného strukturalismu je tento útok argumentačně nepřesvědčivý a působí, jako by Janoušek za každou cenu chtěl „vytvořit“ postavu Romana Kandy jako jakéhosi skrytého ideologa, pro kterého je jeho akademické působení pouze „marketingovou strategií“, jak „prodat“ českému vědeckému prostředí marxismus, případně marxismus-leninismus. Janoušek dokonce zajde tak daleko, že Kandův způsob psaní označí za „nevýklad“ a „teoretické mudrování“. Nechci popírat, že určitý typ verbální agresivity tradičně užívaný v žánru polemiky nemůže být plodný pro kritickou diskuzi, nicméně Pavel Janoušek svým slovníkem natolik degraduje vědecké úsilí svého kolegy, že pro věcnou debatu zanechává zcela minimální prostor. V tomto směru se obracím i na redakci časopisu *Česká literatura*, aby se napříště pokusila vytvářet takové prostředí, které bude rozvíjet spíše věcné a kritické myšlení než ponižující nadsázku.

Podobu Janouškovy reakce je přitom samozřejmě nutno vnímat jako integrální součást českých postkomunistických intelektuálních dějin — odráží se v ní nechuť k jakékoli akceptaci marxismu případně marxismu-leninismu jako intelektuálně legitimního přístupu. To je z hlediska politických dějin a represí spáchaných komunistickou diktaturou logický, ovšem z hlediska vědeckého nároku na historickou explikaci neudržitelný přístup — Janoušek se totiž domnívá a na případu Kandovy studie se snaží dokázat, že číst seriózně českou poválečnou marxistickou produkci a pracovat s ní i jinak než jako s instrumentální ideologií, znamená tento materiál „obhajovat“ či „propagovat“. Chápu tak Janouškovu reakci i jako výpověď generace, která se v devadesátých letech „osvobozovala od okovů“ vsudyprítomného marxismu-leninismu na vysokých školách. Přesto se domnívám, že dnes někteří zástupci této generace vylévají vaničku i s dítětem.

V tomto ohledu si troufám tvrdit, že označení *marxista* v případě Romana Kandy není analytickým pojmem vycházejícím z pochopení způsobu Kandovy práce, ale spíše emocionálně-ideologickou nálepkou, která nechce porozumět, nýbrž odsoudit. Ve studii Romana Kandy odpovídá analýza vývoje určitých motivů (vztah individua a textu) strukturalistických textů nárokům metodologie disciplíny intelektuální historie, tak jak je běžně praktikována i jinými českými historiky (např. Michal Kopeček, Jan Mervart či Vítězslav Sommer). I přes některé diskutabilní závěry a výše zmíněnou kritiku, kterou s Janouškem do značné míry sdílím, je Kandův výklad podán kultivovaně a rozhodně není jednostranný ani urážející. Jakkoli považuji tzv. „totalitární paradigma“ za mnohem komplexnější a potřebnější cestu historické kritiky, než jak ji Romana Kanda a její další odpůrci prezentují, má i tento přístup limity. Je vědecky více než potřebné poukazovat na metodologické slabiny „matrice totalitarismu“, tak jak to udělal Kanda, když se pokusil nabídnout nové vysvětlení přechodu Jana Mukařovského a Felixe Vodičky k marxismu, přesněji marxismu-leninismu.

Jaká je tedy Kandova metodologie? Teoreticko-metodologický rámec jeho studie (tedy postup, který předurčuje způsob výkladu historické skutečnosti) se opírá především o závěry mikrobiologa Ludwika Flecka a jeho konceptu *stylu myšlení*. Ten ideově vychází z tradice komparativní kognitivní sociologie a psychologizující sociální epistemologie, tedy přístupů tradičně nemarxistických. Dále v textu nalezneme inspiraci dílem Martina Jaye, historika intelektuálních dějin vycházejícího z jejich anglosaského, silně filozofujícího pojetí — pokud bychom v jeho díle hledali inspiraci marxismem, tak spíše ve formě kritické teorie, jak se v západní Evropě vyvíjela od šedesátých let. V podobném duchu lze označit za autora inspirujícího se marxistickými přístupy i Frederika Jamesona, jednoho z nejvýraznějších literárních teoretiků současnosti, či historika Enza Traverza, profesora historie na americké Cornellově univerzitě. V problematice „ontologie“ politických a vědeckých kategorií se pak Kanda opírá o filozofa jazyka a profesora buddhistické teologie v Oxfordu Jana Westerhoffa. Tento „soubor“ autorů a pluralita perspektiv čerpající z různých myšlenkových tradic 20. století (ano, včetně některých marxistických přístupů) představuje způsob práce, který je dnes (nejen) v historických disciplínách zcela běžný a žádoucí. Na tomto základě se domnívám, že označení Romana Kandy jako marxisty je neodůvodněné.

Janouškův zjevný odpor k marxismu není v akademické obci ojedinělý, ovšem vyvolává i jiné otázky. Marxismus, především ten západní ve formě kritické teorie, a pozdější postmarxistické přístupy představují významnou součást intelektuálního dědictví 20. století a není třeba připomínat množství významných historiků, sociologů či politických filozofů, kteří se k němu hlásí. Pro soudobou kritickou teorii je ovšem marxismus už jen jedním z možných přístupů; její analytická schopnost spočívá právě v kombinaci různých perspektiv odhalujících mocenské vazby ve společnosti, ať už jde o analytickou filozofii, (post)strukturalistickou lingvistiku, sémiotiku, psychoanalýzu aj. Netřeba zde obhajovat, že mnohé přístupy vycházející z marxistických premis jsou především v západním akademickém prostoru zcela legitimní a přínosné (Frankfurtská škola, postmarxismus aj.). Problém, který vidím, je součástí historického vývoje našeho regionu, kde marxismus neměl možnost se rozvíjet jako „jeden z možných kritických přístupů“, měl jen velice omezenou a krátkodobou možnost rozvíjet se v dialogu s nemarxistickými přístupy a stal se jedinou možnou vědeckou metodologií, která současně představovala vládnoucí ideologii ve své leninské podobě.

Toto dědictví je přítomné všude kolem nás, včetně akademického prostoru, kde dochází především v posledních deseti letech ke „znovuobjevování“ některých českých, ale i mnoha západních marxistických teoretiků. V tomto ohledu zajisté neprobíhá „návrat totalitarismu“, jde spíše o potřebu pojmenovat problémy současné české společnosti za pomoci nástrojů, které kritická teorie nabízí. Nenamítám nic proti pobouření Pavla Janouška — reprezentuje

legitimní generační, ideologickou i věcnou kritiku. Domnívám se ovšem, že by bylo namísto zesměšňování Romana Kandy přínosnější přetavit toto rozhořčení v kritickou reflexi toho, co dnes může zkušenost společností střední a východní Evropy, které prošly ideovým zploštěním v podobě zavedení marxisticko-leninské metody jako výlučného vědeckého přístupu, nabídnout probíhající „západní“ diskuzi, a třeba i soudobým marxistickým přístupům. I to je totiž kontext, ve kterém se tato česká polemika odehrává a kterému musíme porozumět.

Jiří Homoláč vymezil na šaldovském materiálu žánr polemiky jako komunikační akt, v jehož základu je konstitutivní neporozumění: tento přístup dovoluje vysvětlit, proč polemika téměř vždy přestane být věcným sporem (HOMOLÁČ 1998: 237). Zdá se mi, že toto určení platí i pro přístup Pavla Janouška k textu Romana Kandy, kde se autor nesnaží pochopit, ale spíš demonstrativně neporozumět (neboť čtenáře přesvědčuje, že intencí Kandova textu je „prodat marxismus“). Je s potěšením číst dobrou a podnětnou historickou kritiku, o to větší zklamání naopak je, když autor „přepne“ do polohy hrubé a zesměšňující. Možná je to také určitý typ „ženského čtení“ a potřeby „péče“ o akademické prostředí, co ve mně vzbuzuje nechuť k agresivnímu způsobu psaní. Proto tento text bude končit aktivisticky: péči o životní prostředí nechápejme jen jako ochranu přírody — začíná i na místech, která bychom intuitivně nespojovali se „záchranou planety“ — třeba na stránkách *České literatury*: péči o slova a pojmy, odmítnutí neopodstatněné arogance a rozvíjení citlivější formy diskuze.

Literatura

HOMOLÁČ, Jiří

1998 „Polemika jako žánr: (Na materiálu šaldovském)“; *Česká literatura* XLVI, č. 3, 236–267

JANOUŠEK, Pavel

2020 „Diskurzivní bublina jako nástroj marketingové propagace marxismu. Vysvětlivky ke studii Romana Kandy »Strukturalisté dělají marxismus (ČL 2019/5)«; *Česká literatura* LXVIII, č. 1, s. 75–82

KANDA, Roman

2019 „Strukturalisté dělají marxismus“; *Česká literatura* LXVII, č. 5, s. 711–736